

Fecr Yayınları: 803

İMAN VE EYLEMDE MA'KÛLİYYET
-ZEMAHŞERÎ ÖRNEĞİ-

Hasan TÜRKMEN

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Editör
Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
NY MATBAACILIK YAYINCILIK
KAĞITÇILIK TİC. VE SAN. LTD. ŞTİ.
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA
Tel: (0533) 591 86 17 (Sertifika no: 50732)

1. Baskı: Şubat 2024

ISBN: 978-625-6602-56-4

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

**İMAN VE EYLEMDE
MA'KÛLİYYET
-ZEMAŞERÎ ÖRNEĞİ-**

Hasan TÜRKMEN

Ankara 2024

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	7
GİRİŞ	13
1. Çalışmanın Problematığı (Konusu, Önemi ve Amacı)	13
2. Çalışmanın Kapsam ve Sınırlılığı	18
3. Çalışmanın Yöntemi	20
4. Çalışmanın Kaynakları/Literatür Taraması	22
5. Çalışmaya Konu Olan Âlimin Hayatı ve İlmî Yönü	24
5.1. Nesebi ve Doğumu	24
5.2. Ailesi	25
5.3. İlmî Seyahatleri	26
5.4. İlmî Çalışmaları:	31
5.5. Mezhebi ve Ekolü	34
5.6. Şahsiyeti	37

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAN VE AMEL: KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE ANALİZ	47
1. İman	47
1.1. İmanın Oluşumunda Zihinsel Süreçler	47
a. İlgi	49
b. Şekk/Kuşku	51
c. Zan/Sanı	54
d. İtikât/İnanç	56
e. Nazar ve İstidlâle Dayalı Bilgi	60
1.2. İmanın Anlam Alanı ve Mahiyeti	65
2. Amel	70
2.1. Mana Dünyası ve Kullanımı	70
2.2. Mahiyeti ve Niteliği	74

İKİNCİ BÖLÜM

“EL-VA'D VE'L-VA'İD” İLE “EL-MENZİLE BEYNE'L-MENZİLETEYN” İLKESİ TEMELİNDE İMAN-AMEL İLİŞKİSİ	81
1. “el-Va'd ve'l-Va'îd” Esası: Gerçekliği ve Mahiyeti	81
1.1. İhbât ve Tekfîr	92

1.2. Cezanın Doğrudan Düşmesi: Tövbe -----	104
1.3. İlahî Afv ve Mağfiret -----	114
1.4. Şefaât -----	123
1.5. Ebedî Azab-----	133
2. “el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn” Esası: Gerçekliği ve Mahiyeti--	141
2.1. Varoluşsal Yapısıyla İman-----	149
2.2. İman-Amel Birlikteliği/Bütünlüğü ve Ayrılmazlığı -----	152
2.3. İmanda Ziyadelik ve Noksanlık-----	157
2.4. İman-İslâm İlişkisi-----	165
SONUÇ -----	177
KAYNAKÇA -----	189

ÖN SÖZ

Hız. Peygamber'in ahirete irtihalinin ardından, kan bağı ve akrabalığa dayalı kabile asabiyetinin sahâbe arasında tekrar tebarüz etmesinin beraberinde getirdiği sosyo-kültürel ve siyasal hâdiseler, birtakım itikâdî tartışma ve ayrışmaları doğurmuştur. Bunların başında ise iman ile amel/eylem arasındaki münasebet düzeyi meselesi gelir. İman ve küfrün doğası ve mahiyeti konusu başta olmak üzere büyük ve küçük günah ayrımı ve bunların neler olduğu, bilhassa büyük günah işleyen müminin dinî açıdan dünya ve ahiretteki durumu ve konumu, iman-İslâm ayniyyeti/gayriyyeti, imanın artma(ma)sı ve azalma(ma)sı, taklidî-tahkikî iman, şartlı ve şüpheli imanın muteber olup olmayacağı, Allah'ın va'd ve va'îdinde değışme olup olmayacağı gibi birçok konuları içeren bu mesele, aslında içiçe geçmiş ve anlaşılması güç olması yönüyle şimdiye kadar hakkında açık ve kesin hükümlere varılamamıştır. Bu durum, kısa zamanda kendisi hakkında çeşitli görüş ve fırkaların teşekkül etmeye başladığı bu meselenin hâlâ tartışılmaya ve sorgulanmaya devam etmesine neden olmuştur. Aynı zamanda bu mesele, Hâriciyye, Mürcie ve Mu'tezile fırkaların zuhuruna da zemin oluşturmuştur. Nitekim meseleye ilişkin fırkalarca ortaya konan iddia ve yaklaşımlar, iman ile amel arasındaki etkileşimin keyfiyeti ve mahiyeti etrafında düğümlenmiş olmakla beraber şu soruların yöneltilmesini de kaçınılmaz kılmıştır:

Amel, imanın kendisi mi yani onunla bir ve aynı mı veya farklı ve ayrı mıdır? Amel, imanın şartı mı yoksa sadece varlığının delili ve emaresi midir? İman ve amel, birbirinden bağımsız, ayrık ve kopuk mu yahut birbirine bağılı ve iç içe midir? Amel, imanın bir cüzü/rüknü mü yoksa değil midir? Amellerin eksik ve kusurlu olmasıyla veya terkiyle iman dairesinden çıkarılır mı yoksa çıkılmaz mı? Ebedî saadet, felah ve kurtuluşa er-

mek için iman esaslarını sadece içsel kabullenme ya da onunla beraber sözel beyan veyahut bu ikisine ilave olarak amellerle pratik hayatın içinde dışa vurması ve somutlaşması kaçınılmaz mı yoksa değil midir? Kısacası imanın unsurları nelerdir? Bilhassa amellerin noksanlığı ya da azlığı, kişideki imana zarar verir mi? Eğer verir ise etki derecesi nedir? Diğer taraftan itikatin ibadet, muamelât ve ahlâka yansımaları ve aralarındaki uyum zorunlu ve bağlayıcı mı yoksa değil midir?

Daha da çoğaltılabilen tüm bu sorular, iman-amel münasebeti bağlamında yanıtları aranan öncelikli ve temel sorulardır. Bu sorular karşısında zaman ilerledikçe çatışma ve çekişmelerin seyrinin dozajının gittikçe alevlenmesiyle sorunlar yumağı hâline gelen ve sancılı sürece evrilen bu mesele, hiç kuşkusuz kabile asabiyeti ve mezhep taassubunun öncelendiği bir ortamda doğmuş ve buna göre şekil ve içerik kazanmıştır. Dolayısıyla bu mesele, ortaya çıkışı itibariyle siyasal ve sosyo-kültürel bir çatışmanın ürünüdür. Ayrıca bu mesele, kelâm ilminin ve fırkaların doğuşunda önde gelen faktörlerden biri olmakla beraber siyasî ve itikadî fırkaların düşünce sistemlerinin şekillenmesinde etkin ve belirleyici bir işleve sahiptir. Nitekim İslâm dünyasında bir dönüm ve kırılma noktası olarak addedilen bu meselenin teolojik zemininden ziyade kesin ve belirgin bir biçimde bu fırkalar arasında tefrika ve ötekileşme çizgisine evrilmesi, İslâm âlimlerinin gündeminde bu kadar çok yer tutmasına neden olmuştur.

Dinin inanç ve eylemle ilgili yönünü ifade eden iman-amel münasebeti, ilk bakışta çeşitli boyutlarıyla çalışılmaya müsait bir mesele olarak görünmektedir. Bu bakımdan bir konu olarak bu sorun, kelâmî ekollerin yahut onların önde gelen âlimlerin karşılıklı olarak mukayeseli veya her birinin müstakil olarak düşünce ve bakış açılarını açığa çıkaracak biçimde ele alınabileceği gibi, o ekollerden birine mensup bir âlimin görüş ve değerlendirmeleriyle de sınırlanabilir. Ayrıca bu sorun, belli bir

tarihsel dönemle mukayyet kılınarak öne sürülen teolojik, felsefi ve aklî düzlemde geliştirilen paradigma ve iddialar üzerinde yoğunlaşıp ele alınabilir. Yine sorunun sadece sosyo-kültürel ve tarihî seyir ile politik çehresine dönük tartışmalara yer verilerek bununla yetinilebilir. Keza teolojik, dilsel, felsefî, tarihsel, siyasal ve sosyo-kültürel gibi çok boyutlu bir sorunun tüm boyutlarını tartışıp sorgulamak yerine indirgemeci bir yaklaşımla bir veya birkaç boyutu üzerinde de durulabilir.

Çalışma konusu her ne olursa olsun atılan başlık, tabiatıyla çalışmaya yönelik belirli bir çerçeve çizmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu durum, çalışmanın format, üslup ve içeriğini belirlemekle beraber meseleyi irdelerken getirilen sınırlama bağlamında birtakım kısıtlamalara gitmeyi gerektirir. Bu çalışmada, kapsam ve sınırlılık gereği Zemahşerî'nin ahlâkî değer ve yargıları düşünce ve akıl yoluyla, bir başka ifadeyle aklın temel hükümleri ve kesin verileri ile mantık ilkeleri ve kurallarına dayalı ahlâkî söylemiyle iman ile amel arasındaki çift kutuplu münasebete dönük öne sürdüğü yaklaşım ve değerlendirmelerinin yanı sıra alternatif iddia ve açıklamaları dikkate alarak meseleyi hangi bağlamda ele alıp irdelediği belirlenecektir. Bilhassa zincirleme birbirine bağlı alt konular ekseninde meseleye dönük okuma biçiminde müntesibi olduğu ekolle örtüşen, benzeşen veya ondan ayrışan hususlar açığa çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu aşamada sorunun gereksizce dağılmaması ve dallanıp budaklanmaması adına imanda istisna ile kategorik iman ayırımını ifade eden taklîdî ve tahkîkî iman konularına alt konular düzeyinde yer verilmeyecektir.

Her şeyden önce bir âlimin düşünce evrenini anlayabilmek ve onun hakkında bilgi sahibi olabilmek için özgün eserlerine yani ona ait birincil ve temel kaynaklara müracaat edilmelidir. Zira ön kabul, ön yargı, kalıplaşmış hüküm, saplantı, tasassup ve genellemeden arınmış bir çalışmanın sağlıklı yürütülebilmesi, nesnel, tutarlı ve güvenilir sonuçlara ulaşılabilmesi açısın-

dan oldukça elzem ve muhimdir. Bu yüzden Zemahşerî'nin düşünce sisteminde ve anlam dünyasında önemli bir yer işgal eden eserlerini belirleyerek o eserler üzerinden onun iman, amel/eylem ve bu iki kavram arasındaki ilişki biçimine yönelik yaklaşımının köklerine inmek temel esastır. Böylece onun meseleye ilişkin ifade ve izahatı, öne sürdüğü aklî ve naklî delillerle birlikte sunulmaya çalışılacaktır.

Pek tabiidir ki bu çalışmanın, diğer çalışmalar gibi giderilmeye muhtaç noksan yönleri ve geliştirilmeye müsait tarafları elbette olacaktır. Doğrusu beşer mahsulü olan bu çalışma, hâliyle düzeltilmeye ve geliştirilmeye ihtiyaç duyacaktır. Zaten kusursuzluğu ve mükemmelliği yakalamak asla mümkün değildir. Mamafih her çalışma, kendini daha iyiye ve güzele doğru biraz yaklaştıracak olan başka bir çalışmaya basamak ve temel teşkil eder. İlmî araştırma ve incelemelerin sabit ve durağan olmadığı dikkate alındığında her çalışma, diğer çalışmalar için bir aşama kabul edilmeli ve bu anlamda teyit, tashih ve tekâmüle açık olduğu bilinmekle beraber hiçbir zaman nihai bir gözle bakılıp değerlendirilmemelidir. Bu sebeple bu çalışma, her türlü görüş, fikir, eleştiri ve öneriye açıktır.

Böyle bir düşünceden hareketle bu çalışmada, Zemahşerî özelinde meseleye rota çizen ve ufuk açan nitelikte yeni açılımlar ve eleştirel bir bakış kazandırılması hedeflenmektedir. Bu amaçla kaleme alınan bu çalışma, bir giriş ve iki bölüm ile sonuç kısmından müteşekkildir. Giriş bölümünde, çalışmanın problemiği yani konusu, önemi ve amacının yanı sıra kapsam ve sınırlılığı, yöntemi ve kaynakları ele alındıktan sonra çalışmaya konu olan âlimin hayatı ve ilmî yönü başlığı altında onun nesebi ve doğumu, ailesi, ilmi seyahatleri, basılı olan ve olmayan tasniflerinin yanı sıra kaybolan tasniflerinden oluşan ilmi çalışmaları, mezhebi ile ahlâkı ve şahsiyeti üzerinde durulacaktır. Ardından birinci bölümde, çalışmaya konu teşkil eden iman ile amelin kavramsal çerçeve ve analizine müstakil başlıklar hâ-

linde temas edilecektir. İlk olarak bir eylem sürecini ifade eden imanın oluşumundaki zihinsel mertebeler hakkında doyurucu malumat verilmeye çalışılırken, bu süreçlerinin her birinin iman etmedeki tesiri ve fonksiyonuna epistemik açıdan değinilecektir. Bilahare iman kavramının anlam alanı, mahiyeti ve kullanıma yer verilecektir. İkinci olarak da amel kavramının lügat ve terim anlamının yanı sıra dil, gramer ve usûl âlimleri nezdindeki kullanımı üzerinde durulacaktır. Bu yapılırken, gerek onunla yakın ve eş anlamlı gerekse zıt anlamlı kelimelerin filolojik, semantik ve Kurân'da geçen kullanımlarına temas edilmeyecektir. Son olarak amel kavramının içerik ve niteliğinden bahsedilecektir.

Çalışmanın omurgasını teşkil eden üçüncü bölümde ise Mu'tezile'nin beş temel esası arasında bulunan "el-va'd ve'l-va'îd" ile "el-menzile beyne'l-menzileteyn" ilkeleri temelinde Zemahşerî'nin iman-amel ilişkine dönük okuma biçimi hakkında detaylı bilgi verilmeye çalışılacaktır. Bu bölüm, soruna ışık tutması bakımından mihenk taşı konumundadır. Nitekim iki kısımdan ibaret olan bu bölümün birinci kısımda, "el-va'd ve'l-va'îd" ilkesi temelinde ihbât ve tekfîr, tövbe, ilahî afv ve mağfirret, şefaât ile ebedî azap gibi konular hakkında Zemahşerî'nin aklî ve naklî temellendirmelerine temas edilecektir. Aynı şekilde ikinci kısımda da diğer bir esas olan "el-menzile beyne'l-menzileteyn" ilkesi doğrultusunda varoluşsal yapısıyla iman, iman-amel bütünlüğü, imanda ziyadelik ve noksanlık ile iman-İslâm ilişkisine dönük iddia ve temellendirmelerine yer verilecektir. Sonuç kısmı ile çalışma nihayete erdirilecektir.

Bu çalışmamın, hem ilahî muradın bir bütünlük ve insicam içerisinde doğru anlaşılmasına hem de yapılacak benzer çalışmalara katkı sağlamasını Rabbimden niyaz ederim. Hiç kuşkusuz her şeyin en iyisini ve en doğrusunu yalnızca Allah bilir.

Son olarak bu çalışmanın editörlüğünü üstlenen muhterem hocam Prof. Dr. Mehmet Evkuran'a kalbî şükranlarımı sunarım.

Yine bu çalışmanın yayına hazırlanmasında emek ve mesai harcayan Hüseyin Nazlıaydın Bey'e ve yayınevi çalışanlarına teşekkür ederim.

Samimi ve ciddi gayret bizden, muvaffakiyet ve kolaylık ise Allah'tandır.

Hasan TÜRKMEN